

փեցին է, որ աշակերտեց Գրիգոր Տաթևացիի: Թիւ 2355ը՝ 1320ին գրուած եւ ծաղկուած է Սարգիս քահանայէ. աւտիկա Սարգիս Պիծակն է: Թիւ 2360 Աւետարանը մանրանկարուած է Թորոսէ՝ որ Տարօնեցին է: Սաղէմի այս Աւետարանը, որքան որ գիտեմ, ցարդ անծանօթ էր իբր Թորոս Տարօնեցիի գործ, Պոօշեան Բուրթլի իշխանին եւ իր Վախախ կնոջ համար գրուած եւ մանրանկարուած:

Պողարեան Սրբազան իր սովորական խղճմտութեամբ պատրաստած է այս ցուցակագրական եօթներորդ հատորն ալ, զայն ուսումնասէրին մատչելի ընելով՝ զանազան կարեւոր ցանկերով: Այս հատորով Երուսաղէմի ձեռագրաց հաւաքածոյին կէսէն քիչ մը աւելին ցուցակագրուած եւ հրատարակուած կ'ըլլայ, եւ հաւանաբար եօթը հատոր եւս հրատարակուի. որով Սաղէմի ցուցակը տասնեւչորս պատկանելի հատորներով գործ մը կ'ըլլայ, այնքան անհրաժեշտ բոլոր հայագէտներուն համար:

Մենք օրտանց կորով եւ յաջողութիւն կը մաղթենք մեղուաշան վաստակաւոր Սրբազանին, որ աւարտ հանէ իր այս օկոսած գործը: Կրկին շնորհակալութիւն Կիւլպէնկեան Հայկական Մատենաշարի Հիմնարկութեան, որ իր նիւթական միջոցները տրամադրելով՝ կարելի կ'ընէ այս բազմածախս գործին հրատարակութիւնը:

Թ. ԳԻՒՐՏԵԱՆ

ԵՐԵՒԱՆ ՄԻՋՆԱԴԱՐԵԱՆ ՅՈՒՇԱՐՁԱՆՆԵՐԸ

Գրեց

ՊՐՈՖ. ԿԱՐՈՅ ՂԱՅԱՒԱՐԵԱՆ

Երեւան 1975, էջ 254, քառածալ, լաթակազմ, մկաքաղարդ:

Մեծավաստակ գիտնական Պրոֆ. Կարոյ Ղաֆաղարեանի բազմախառ եւ արժէքաւոր ուրիշ եւ նորագոյն մէկ գործն է նոր ստացածս «ԵՐԵՒԱՆ – Միջնադար–

եան Յուշարձանները» հատորը: Ինչպէս միշտ, այս անգամ ալ Պրոֆ. Ղաֆաղարեան մեծ խղճմտութեամբ եւ մանրակրկիտ աշխատութեամբ երկ մըն է որ կ'աւելցնէ մեր հնագիտական գործերու շարքին վրայ, շարք մը՝ որուն կարեւորագոյն աշխատութիւնները կը պարտինք անխոնջ գիտնականին: Հակառակ իր վատառողջութեան, տառապալից հիւանդութեան, ան զարմանալի նուիրմամբ, անշեղ հաւատքով կը շարունակէ աշխատիլ եւ արտագրել հայկական մըշակոյթի պատմութեան համար խիստ արժէքաւոր գործեր: Իր վերջին աշխատութիւնը, ինչպէս ըսինք, գոհարներէն մին է իր երկակողմնական անգնահատելի շարքին:

Երեւան, որ անցեալին ժողովարէն ներկայացուած է իբր հնագիտական կարեւոր հայկական ուսումնական մը, Ղաֆաղարեանի անխոնջ նուիրման շնորհիւ գրեթէ մոռցուած աւերակներուն մէջէն կը բարձրանայ՝ իր արժանի տեղը գրաւելով հին եւ կարեւոր հայաքաղաքներու շարքին: Հեղինակը, հակառակ իր բազմավաստակ եւ ընտիր գործին, «Առաջաբան»ին մէջ համեմատօքն կը գրէ. «Այս գրքի համար կազմած նախնական ծրագիրը շատ ընդարձակ էր եւ անիրագործելի» մէկ մարդու համար: Հեղինակը ծրագրել էր Երեւանը հնագիտութենէ ուսումնասիրել համակողմանիօքն, եւ արդէնքը ամփոփել մի ստուար հատորի մէջ (էջ 5):

Երկա՛ր տարիներու վաստակ մըն է որ մեզի կը տրուի: «Երեւան քաղաքի տեղագրական պատմութիւնը», «Երեւանի Միջնադարեան Յուշարձանները», որոնք են «Կաթողիկէ Եկեղեցի», «Պօղոս-Պետրոս» (որուն որմանկարներուն մասին մենք ալ գրած ենք, հաւանաբար առաջինը ըլլալով՝ գոնէ արտասահմանի մէջ, ողբացեալ Արշակ Զօպանեանի ԱՆԱՀԻՏԻ մէջ, իմ 1931ին Երեւան եւ էջմիածին այցելութենէս վերջ), «Նորգի Կամուրջ», «Գեթսեմանի», «Կոնդի Ս. Յովհաննէս Եկեղեցի», «Կոզեմի Գերեզմանոցը», «Աւանի կաթողիկէ տաճարը», (հեղինակը կը փաստէ որ «Աւանի տաճարը կառուցուել է ամենաուշը 580-ական թուականներին», (էջ 65), «Աւանի Ս. Յովհաննէս Եկեղեցի», «Աւանի Ս. Աստուածածին Եկեղեցին», «Քանաքեռ», «Նորգի Եկեղեցիները», «Ձորագիւղի աւապատը», «Հրազդանի հին կամուրջը», «Գէոյ մզկիթ», «Երեւանի բերդերը», «Երեւանի բնակելի հին տները», եւ այս մասը, ճոխացած է յատկապէս զգուշացմամբ եւ լուսանկարներով. կ'աւարտի էջ 101: Հոս թող մեզի ներուի աւելցնել որ գերմանական պատկերաքարտի մը վրայ, տպագրուած 1725ին, կը ներկայացուի Երեւանը ուրիշ կովկասեան եւ հայկական քաղաքներու հետ: Երեւանի այս պատկերը օրինակութիւն կ'երեւի Շարթէնի նկարին:

ճարը կառուցուել է ամենաուշը 580-ական թուականներին», (էջ 65), «Աւանի Ս. Յովհաննէս Եկեղեցի», «Աւանի Ս. Աստուածածին Եկեղեցին», «Քանաքեռ», «Նորգի Եկեղեցիները», «Ձորագիւղի աւապատը», «Հրազդանի հին կամուրջը», «Գէոյ մզկիթ», «Երեւանի բերդերը», «Երեւանի բնակելի հին տները», եւ այս մասը, ճոխացած է յատկապէս զգուշացմամբ եւ լուսանկարներով. կ'աւարտի էջ 101: Հոս թող մեզի ներուի աւելցնել որ գերմանական պատկերաքարտի մը վրայ, տպագրուած 1725ին, կը ներկայացուի Երեւանը ուրիշ կովկասեան եւ հայկական քաղաքներու հետ: Երեւանի այս պատկերը օրինակութիւն կ'երեւի Շարթէնի նկարին:

Էջ 105ով կը տրուին Վիմական արձանագրութիւնները Երեւանի, գծագրութեամբ. 293 գծագրութիւնները: Ասոր կը յաջորդէ, էջ 137, «Երեւանի վիմական արձանագրութիւնների վերծանութիւնը», արձանագրութեանց լուսանկարներուն հետ, որոնցմէ թիւ 98 (Արձանագրութիւն թիւ 23), վերիվայր տըպուած է վրիպակով: Հատորը կը վերջանայ «Տախտակներ, Յանկեր, Յուցակներ»ով: 2000 տպաքանակով այս արժէքաւոր հատորը վատահօրէն շատ շուտով կը սպառի:

Այս հատորը մեզի ցոյց կու տայ պեղումներու կարեւորութիւնը՝ առանց որուն մենք ծանօթ պիտի չըլլայինք Երեւանի եւ իր անմիջական շրջանակին հնագիտական եւ կարեւոր պատմութեան, եւ գուցէ շարունակէինք խորհիլ որ անցեալին Երեւան աննշան աւան մը եղած է, քանի որ մեր մատենագրութեան մէջ, հին պատմիչներու քով, Երեւան չի յիշուիր գրեթէ: Այսօր հնագիտական կոթողներ կ'երեւին հոն, պեղումներէ յայտնուած, կամ հին շէնքերու քանդուածներէ մշտեղ ելած: Ժ. Գարու աղիտալի երկրաշարժները կործանած են յուշարձաններ (Եկեղեցի, մատուռ, աշտարակ, պարիսպ), եւ անոնց պիտանութեան պատճառով՝ ժամանակուան ճաշակով եւ կարողութեամբ վերանորոգուած են, յաճախ բոլորովին անտեսելով հին մնացորդները, եւ երբեմն նոյնիսկ վերանորոգողները կամ վերաշինողները քանդած անհետացուցած են երկրաշարժէն փրկուած բնակարարական շէնքերը, երբեմնքանք երբ նկատած են որ անոնց վերաշինութիւնը աւելի բազմածախս պիտի ըլլայ: Գոնէ հարկ եղածը ի նորոյ շինել:

Պրոֆ. Ղաֆաղարեան Երեւանը իր աննշան անցեալէն կը բարձրացնէ հայկական կարեւոր քաղաքներու շարքին, որուն վերջի պեղումները զայն հռչակեցին իբր մեր հնագոյն քաղաքը, գոնէ խորհրդային Հայաստանի սահմաններուն մէջ:

Մենք երախտապարտութեամբ կը փակենք Պրոֆ. Կարոյ Ղաֆաղարեանի այս մեծարժէք եւ բազմավաստակ գործը: Կը մաղթենք առողջութիւն եւ երկար կեանք՝ անգուգական Թորոսեանի այս բոլորանուէր յաջորդին: Յուսանք՝ այս հատորին նման մեծարժէք նոր աշխատութիւններ շարունակէ հրատարակել՝ ճոխացնելով մեր հնագիտական գրականութիւնը:

Թ. ԳԻՒՐՏԵԱՆ

ՊԱՏՄԱԳԻՐԳ-ՅՈՒՇԱՐՁԱՆՆԵՐ ՍԵՐԱՍՏԻՈՅ ԵՒ ԳԱՒԱՌԻ ՀԱՅՈՒԹԵԱՆ

Կազմեց

ԱՌԱՔԵԼ Ն. ՊԱՏՐԻԿ

Հատոր Ա., Պէյրուք, տպ. Մշակ, 1974, էջ 880, լաթակազմ:

Հայրենակցական հրատարակութիւններու շարքին, ահա կ'աւելնայ հատոր մը եւս, որ իր ճոխ բովանդակութեամբ, խղճամիտ պատրաստութեամբ եւ չքեղ տպագրութեամբ կու դայ հարստացնելով՝ Թրքահայաստանի մէջ գտնուող, երբեմնի մեր հայաբնակ քաղաքներու պատմութեան նուիրուած գեղեցիկ մատենաշարը:

Սեբաստացի Հայերը, ասկէ յետոյ, արդարօրէն կրնան հպարտ ըլլալ՝ «Պատմագիրք – Յուշամատենամ Սեբաստիոյ եւ գաւառի հայութեան» խորագիրը կրող

այս ծանրակշիռ երկով, որում մէջէն կը ցոլան, վաստակաւոր Հեղինակին՝ Առաքել Պատրիկի հմտութիւնը, աշխատութեան պողպատեայ կամքն ու հայրենասիրութեան անսպառ խանդը:

Սերաստիոյ պատմութեան նուիրուած այս առաջին հսկայ հատորը, ունի տասներկու ընդհանուր բաժիններ, իրենց ենթաբաժանումներով: ճոխացած է նաեւ տասնհինգ քարտէսներով եւ բազմաթիւ լուսանկարներով:

Մեր նպատակի սահմանէն դուրս է, բնականաբար, ծանրանալ այս մեծագիր հատորի իւրաքանչիւր բաժանումին վերայ, յայտնաբերելու համար այն անգիր գանձերը, որոնք առատօրէն փռուած են անոր էջերուն մէջ:

Այս հոյակապ աշխատանքը, իր 880 էջերով, անտարակոյս յաւերժական կոթողն է Սերաստիոյ, որ կ'արձանագրէ Հայ անցեալի չքեղ պատմութիւնը, իր տեղագրական ու պատմական ծանօթութիւններով, հայ բնակչութեան փառքը կազմող արժէքներով, ժողովրդական բարքերով ու աւանդութիւններով: Հոն կը գտնենք նաեւ Սերաստիոյ 1915ի հերոսականը:

Հատորին էջերը դարձնելով, մեր աչքերու առջեւէն դիւցազնօրէն կը տողանցեն հին ու նոր պատմութեան բեմին վրայ յայտնուող գրեթէ բոլոր այն դէմքերն ու դէպքերը՝ որոնք ո'րեւէ ձեռով Սերաստիոյ քաղաքին հետ կ'աւերնչուին:

Մեծ հաւատարմութեամբ ներկայացուած է հոն հայ կեանքը՝ իր քաղաքական, ընկերային, եկեղեցական ու մշակութային ալյազան երեսներով, գործունեայ միութիւններով, կուսակցութիւններով ու վարժարաններով, յարանուանական բաժանումներով, եկեղեցիներով ու վանական հաստատութիւններով:

Եւ այս բոլորը՝ լուրջ բանասէրի մը գիտութեամբ եւ քծախնդրութեամբ գրուած, հաւաքուած կամ խմբագրուած: Տեղն է նշելու պարագայ մըն ալ. հակառակ որ պատուական Հեղինակը կ'ա-

յրի Հայրենիք եւ աշխատանքը կատարած է հոն, ներկայ գործը տպուած է Պէյրութ եւ հրատարակուած արեւմտահայերէն լեզուով:

Հատորին վերջին մասը նուիրուած է այն ահաւոր եղեռնին, որ հիմէն ցնցեց Սերաստիան եւ շրջակայ դաւառն ամբողջ: Այս մասին մէջ երեւան կը հանուին յատկապէս, նոյն շրջանակին մէջ կազմակերպուած տարագրութեան պատասխանատուները, ցեղասպանութեան թելադրիչներն ու գործադրող պարագլուխները բոլոր: Կը յաջորդեն հուսկ ինքնապաշտպանութեան գեղեցիկ դժբաղդներ, որոնց մէջ մեր ուշադրութիւնը կը դրաւ յատկապէս, հայ ազատագրական պայքարի ակնաւոր մարտիկ՝ Սերաստիոյ Արիւծը, Սերաստացի Մուրատը:

Այս առաջին հատորին մէջ կը պակսի, բնականաբար, պատմութիւնը ջարդերու ահաւոր փոթորիկէն ճողոպրած սերաստացի հայ բնակորներուն, որոնք աշխարհի չորս թեւերուն ցրուած, կը կերտեն նոր բոյներ, հայրենակցական նոր միութիւններ, անգամ մըն ալ մատնանշելու եւ համոզելու ներկայ մարդկութիւնը՝ թէ Հայը, հակառակ հազար անգամ խաչին վրայ անարգօրէն «խաչուած ըլլալու», գիտէ նաեւ վերստին յարութիւն առնելու գաղտնիքը, ունի անսպառ կորով՝ կանգուն մնալու դարերու աւերիչ յորձանքին դէմ, եւ իր հանճարի նախանձելի բեղնաւորութեամբ մասնակցելու՝ մարդկային մեծ ընտանիքին վրայ բարօրութեան նոր ու բացառիկ արշալոյսներ բանալու աշխատանքին:

Կը շնորհաւորենք ու կը գնահատենք մեծապէս «Համասերաստացի» վերաշինաց Միութեամբ» այս դժուար, սակայն ազնիւ ու գերազանհատելի ձեռնարկը, մաղթելով որ շուտով հրապարակ ելլէ նաեւ աշխատութեան լրացուցիչ երկրորդ հատորը:

Հ. ՏԱՃԱՏ ԵԱՐՏԸՄԵԱՆ

ՇՆՈՐՀԱԿԱԼՈՒԹԵԱՄԲ ՍՏԱՑԱԾ ԵՆՔ

ԱՐԵՂԵԱՆ ՄԱՆՈՒԿ. - Երկեր, 2. Երեւան, ՀՍՍՀ ԳԱ Հրատ., 1974, էջ 848:

ԱՐԱՀԱՄ ԿՐԵՏԱՑԻ. - Պատմութիւն (Քնն. բնագիր, ռուս. թրգ., յառաջաբան եւ ծանօթագրութիւններ՝ Ն. Կ. Ղորղանեանի): Երեւան, ՀՍՍՀ ԳԱ Հրատ., 1973, էջ 314:

ԱՐԱՀԱՄԵԱՆ ԷՂՈՒՄԵՐ. - Դաշնամուրային պիէսներ: Երեւան, «Հայաստան» Հրատ., 1974, էջ 28:

ԱԹԱՅԵԱՆ Ռ. - Կոմիտասական 1: Երեւան, ՀՍՍՀ ԳԱ Հրատ., 1969, էջ 260:

ԱՂԱՅԵԱՆ ՂԱԶԱՐՈՍ. - Երկերի ժողովածու, հտ. Բ.: Երեւան, «Հայաստան» Հրատ., 1973, էջ 356:

ԱՃԻՄԵԱՆ ԱԼ. - Խոհեր, խօսք՝ Յ. Թըլկուրանցու, Դաշնամուրի եւ հարուածային գործիքների նուագակցութեամբ: Երեւան, «Հայաստան» Հրատ., 1975, էջ 20:

ԱՆԴՐԻԱՅԵԱՆ ՌՈՒԲԵՐՏ. - Դաշնամուրային երկեր: Երեւան, «Հայաստան» Հրատ., 1974, էջ 96:

ԱՌԱՔԵԼԵԱՆ Բ. Ն. - Գառնի, II, Գառնիի հնագիտական արշաւախմբի 1951-1955 թթ. աշխատանքների արդիւնքները (Անտիկ ժամանակաշրջան) (ռուսերէն): Երեւան, ՀՍՍՀ ԳԱ Հրատ., 1957, էջ 96 + XXI նկար:

ԱՍԱՏՐԵԱՆ ՌՈՒԼԱՆԴ, ՉԱԽՄԱԽՉԵԱՆ ԼԵՒՈՆ. - Ֆուտպոլիստներ, Գնդակներ, Խաղեր: Երեւան, 1974, էջ 224:

ԱՍՏՈՒԱՄԱՏՐԵԱՆ Լ. - Երգում է Սովետական Հայաստանը: Մոսկուա, «Մուզիկա» Հրատ., 1974, էջ 116:

ԲԱՂՐԱՄԵԱՆ Ի. Բ. - Այսպէս է սկսուել պատերազմը: Երեւան, «Հայաստան» Հրատ. 1975, էջ 680:

ԲԱՅԲՈՒՐԵԱՆ Վ. Ա. - Թուրք-իրանական յարաբերութիւնները (1900-1914

թթ.): Երեւան, ՀՍՍՀ ԳԱ, Հրատ., 1974, էջ 392:

ԳԷՈՐԳԵԱՆ ՀԱՄԱԶԱՍԳ. - Ձայն տուր իմ քնար. Երգեր: Երեւան, «Հայաստան» Հրատ., 1974, էջ 64:

ԳՐԻԳՈՐԵԱՆ Գ. Հ. - Ներսիսեան Դպրոց (Համառօտ ակնարկ): Երեւան, «Հայաստան» Հրատ., 1975, էջ 128:

ԴԱԹԵԱՆ ՎԱՀԱԳՆ. - Երկերի ժողովածու երկու հատորով, հտ. Բ., Պիւմեր: Երեւան, «Հայաստան» Հրատ. 1975, էջ 288:

ԴԱՌՅԵԱՆ ՌԱԶՄԻԿ. - Կեղեղ բաց արա: Երեւան, «Հայաստան» Հրատ., 1975, էջ 336:

ԴՈՒԲԻՆՍԿԻ - ՄՈՒՆԱՉԷ Ի. - Շահուժեան: Երեւան, «Հայաստան» Հրատ., 1974, էջ 364:

ԵԱՐԱՄԼԱՆ ԳԷՈՐԳԻ. - Շարժեր: Երեւան, «Հայաստան» Հրատ., 1974:

ԶԱՐԵԱՆ ՌՈՒԲԷՆ. - Յուշապատում, Գիրք Ա.: Երեւան, «Հայաստան» Հրատ. 1975, էջ 536:

ԷՔԵՐՄԱՆ. - Զրոյցներ Գեօթէի հետ՝ նրա կեանքի վերջին տարիներին, 1823-1832, (Թրգ. Յ. Յակոբեան): Երեւան, ՀՍՍՀ ԳԱ Հրատ., 1975, էջ 756:

ԹՈՒՄԱՆԵԱՆ ՀԵՆՐԻԿ. - Ճակատագիր: Երեւան, «Հայաստան» Հրատ., 1975, էջ 264:

ԻՍԱՀԱԿԵԱՆ ԱԻԵՏԻՔ. - Երկերի ժողովածու, հտ. Գ.: Երեւան, «Հայաստան» Հրատ., 1975, էջ 480:

ԻՍԱՀԱԿԵԱՆ ԱԻԵՏԻՔ. - Լիւթ: Երեւան, «Հայաստան» Հրատ., 1974, էջ 30:

ԼԵՆԻՆ Վ. Ի. - Երկերի լիակատար ժողովածու, հտ. Ա, Բ.: Երեւան, «Հայաստան» Հրատ., 1974, էջ 792, 834: